

VOYAGA YETMAGANLAR O'RTASIDA DEVIANT XULQ-ATVORNING OLDINI OLISHNING PEDAGOGIK MEKANIZMLARI

Kazakbaev Bahodir Malimovich

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi

Malaka oshirish instituti Nukus filiali

Jismoniy tayyorgarlik sikli katta o'qituvchisi, kapitan.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22702208>

Annotatsiya. Mazkur maqolada voyaga yetmaganlar o'rtasida deviant xulq-atvorning oldini olishning pedagogik mexanizmlari, uning ijtimoiy-pedagogik omillari hamda profilaktik-tarbiyaviy faoliyatni takomillashtirish masalalari yoritilgan. Voyaga yetmaganlarning xulq-atvorida namoyon bo'ladigan salbiy holatlarning kelib chiqishiga ta'sir etuvchi oila, ta'lim muhiti, tengdoshlar guruhi, ijtimoiy muhit va individual-psixologik omillar tahlil qilingan.

Tadqiqotda deviant xulq-atvorning oldini olishda pedagogik diagnostika, individual yondashuv, ijtimoiy-pedagogik qo'llab-quvvatlash, huquqiy-ma'rifiy tarbiya, ota-onalar bilan hamkorlik hamda ta'lim muassasasi, mahalla va tegishli profilaktika subyektlari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish muhim pedagogik mexanizm sifatida asoslangan. Shuningdek, profilaktik ishlarni erta aniqlash va individual rejalashtirish asosida tashkil etish voyaga yetmaganlarning ijtimoiy moslashuvini kuchaytirishi hamda salbiy xulq-atvor shakllanishining oldini olishga xizmat qilishi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: voyaga yetmaganlar, deviant xulq-atvor, profilaktika, pedagogik mexanizm, ijtimoiy-pedagogik yondashuv, huquqiy tarbiya, pedagogik diagnostika, ijtimoiy moslashuv, oila, ta'lim muhiti.

Abstract. This article examines pedagogical mechanisms for preventing deviant behavior among minors and analyzes the main socio-pedagogical factors influencing the formation of negative behavioral patterns. Particular attention is paid to the role of family, educational environment, peer groups, social environment and individual psychological characteristics. The study substantiates the importance of pedagogical diagnostics, individual approach, socio-pedagogical support, legal education, cooperation with parents and interaction between educational institutions, communities and relevant prevention actors. The article emphasizes that early identification of behavioral risks and organization of preventive activities based on individualized planning can contribute to better social adaptation of minors and prevent the development of persistent deviant behavior.

Keywords: minors, deviant behavior, prevention, pedagogical mechanisms, socio-pedagogical approach, legal education, pedagogical diagnostics, social adaptation, family, educational environment.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические механизмы профилактики девиантного поведения среди несовершеннолетних, а также социально-педагогические факторы, влияющие на формирование негативных моделей поведения. Анализируется влияние семьи, образовательной среды, группы сверстников, социального окружения и индивидуально-психологических особенностей несовершеннолетних.

Обосновывается значение педагогической диагностики, индивидуального подхода, социально-педагогической поддержки, правового воспитания, взаимодействия с родителями, а также сотрудничества образовательных учреждений с органами самоуправления граждан и субъектами профилактики. Отмечается, что раннее выявление факторов риска и организация профилактической работы на основе индивидуального планирования способствует социальной адаптации несовершеннолетних и предупреждению устойчивых форм девиантного поведения.

Ключевые слова: несовершеннолетние, девиантное поведение, профилактика, педагогические механизмы, социально-педагогический подход, правовое воспитание, педагогическая диагностика, социальная адаптация, семья, образовательная среда.

Kirish

Bugungi kunda yosh avlodni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash, ularning huquqiy ongi va ijtimoiy faolligini rivojlantirish ta'lim-tarbiya tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Voyaga yetmaganlarning shaxs sifatida shakllanish jarayoni murakkab ijtimoiy-pedagogik muhitda kechadi. Mazkur jarayonga oila, ta'lim muassasasi, tengdoshlar guruhi, mahalla, ommaviy axborot vositalari va raqamli muhit kabi ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi.

Ayrim hollarda mazkur muhitdagi salbiy ta'sirlar voyaga yetmaganlarning xulq-atvorida ijtimoiy me'yorlardan chetlanish, tajovuzkorlik, ta'limga befarqlik, intizomsizlik, nizolarga moyillik, zararli odatlarga qiziqish va boshqa deviant xulq shakllarining yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Deviant xulq-atvorni faqat huquqbuzarlik yoki jinoyat bilan tenglashtirish to'g'ri emas. U kengroq tushuncha bo'lib, jamiyatda qabul qilingan axloqiy, ijtimoiy yoki xulqiy me'yorlardan chetga chiqishning turli ko'rinishlarini qamrab oladi. Shu sababli voyaga yetmaganlar o'rtasida deviant xulq-atvorning oldini olish masalasi faqat huquqni muhofaza qiluvchi organlarning vazifasi emas, balki ta'lim va tarbiya tizimining ham muhim yo'nalishidir.

O'zbekiston Respublikasida yoshlarni huquqiy va ma'naviy tarbiyalash, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish, voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Bunda profilaktik faoliyatning jazolashga emas, avvalo, tarbiyaviy, ijtimoiy va pedagogik ta'sir choralariga yo'naltirilishi muhim ahamiyatga ega.

Shu nuqtayi nazardan, voyaga yetmaganlarda deviant xulq-atvorning dastlabki belgilarini aniqlash, uning sabab va shart-sharoitlarini o'rganish hamda individual pedagogik yondashuv asosida profilaktik ishlarni tashkil etish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi va metodologiyasi

Tadqiqotning asosiy maqsadi voyaga yetmaganlar o'rtasida deviant xulq-atvorning oldini olishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik mexanizmlarni aniqlash va ularni ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etishning nazariy-metodik asoslarini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotda tizimli, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan va ijtimoiy-pedagogik yondashuvlardan foydalanildi.

Muammoni o'rganishda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, kuzatish, suhbat, pedagogik diagnostika, qiyosiy tahlil, umumlashtirish va modellashtirish metodlaridan foydalanish mumkin.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsning ijtimoiylashuvi, tarbiyaning tizimliliigi, ta'lim va tarbiyaning o'zaro birligi hamda profilaktik faoliyatning uzluksizligi tamoyillari tashkil etadi.

Voyaga yetmaganlarda deviant xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillar

Voyaga yetmaganlarning xulq-atvori birgina omil ta'sirida shakllanmaydi. U biologik, psixologik, oilaviy, pedagogik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri natijasida rivojlanadi.

Oila muhiti mazkur jarayonda alohida o'rin tutadi. Oiladagi doimiy nizolar, ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi muloqotning yetarli emasligi, tarbiyadagi izchillikning yo'qligi, bolaning e'tiborsiz qolishi yoki haddan tashqari qattiq nazorat qilinishi uning xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ta'lim muhitidagi muammolar ham deviant xulq-atvor shakllanishining muhim omillaridan biridir. O'quvchining o'zlashtirishidagi pasayish, darslarga muntazam qatnashmaslik, pedagoglar bilan nizoli munosabatlar, sinfdoshlar tomonidan rad etilish yoki kamsitilish kabi holatlar o'quvchining ta'lim muhitidan uzoqlashishiga olib kelishi mumkin.

Tengdoshlar guruhi ham voyaga yetmagan shaxsining xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ijoiy ijtimoiy muhitda tengdoshlar bilan muloqot bolaning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirsa, salbiy guruh ta'siri ayrim xulqiy og'ishlarning kuchayishiga sabab bo'lishi mumkin.

Bugungi raqamli muhitni ham alohida omil sifatida ko'rib chiqish lozim. Internet va ijtimoiy tarmoqlardan nazoratsiz foydalanish, zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi materiallar, kiberbulling va salbiy virtual guruhlar ta'siri voyaga yetmaganlarning ijtimoiy qarashlari va xulq-atvoriga ta'sir qilishi ehtimoli mavjud.

Shuning uchun profilaktik faoliyatni tashkil etishda faqat bolaning xulqini baholash bilan cheklanmasdan, uning atrofidagi ijtimoiy-pedagogik muhitni kompleks o'rganish zarur.

Deviant xulq-atvor profilaktikasining pedagogik mexanizmlari

Voyaga yetmaganlar o'rtasida deviant xulq-atvorning oldini olishning samaradorligi profilaktik ishlarining qanchalik erta va tizimli tashkil etilishiga bog'liq.

Birinchi muhim mexanizm — **pedagogik diagnostika**. Pedagog o'quvchining xulq-atvoridagi o'zgarishlarni muntazam kuzatib borishi, uning ta'limga munosabati, tengdoshlari bilan munosabati, oilaviy sharoiti va ijtimoiy faolligini o'rganishi lozim. Bunday diagnostika jazolash uchun emas, balki muammoni erta aniqlash va tegishli pedagogik yordam ko'rsatish uchun xizmat qilishi kerak.

Ikkinchi mexanizm — **individual pedagogik yondashuv**. Har bir voyaga yetmagan shaxsning hayotiy tajribasi, xarakteri, qiziqishlari va muammolari turlicha bo'lgani sababli bir xil tarbiyaviy ta'sir usulidan foydalanish kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shu sababli individual profilaktik va tarbiyaviy dasturlar ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Uchinchi mexanizm — **ijtimoiy-pedagogik qo'llab-quvvatlash**. Voyaga yetmagan o'zini jamoaning to'laqonli a'zosi sifatida his qilishi, ijobiy qobiliyatlarini namoyon qilishi uchun qulay

sharoit yaratish zarur. Sport, san'at, texnik ijod, kitobxonlik, volontyorlik va turli ijtimoiy loyihalarga jalb etish bu borada samarali vosita bo'lishi mumkin.

To'rtinchi mexanizm — **huquqiy-ma'rifiy tarbiya**. Voyaga yetmaganlarga huquq va majburiyatlarini oddiy va tushunarli shaklda tushuntirish, turli hayotiy vaziyatlarni muhokama qilish, huquqiy mas'uliyatning mazmunini anglatish ularning huquqiy madaniyatini rivojlantiradi.

Beshinchi mexanizm — **oila bilan hamkorlik**. Ota-onalar bilan individual suhbatlar, pedagogik maslahatlar, oilaviy tarbiya bo'yicha seminarlar va hamkorlikdagi tarbiyaviy loyihalar orqali voyaga yetmagan uchun yagona ijtimoiy-pedagogik qo'llab-quvvatlash muhiti yaratiladi.

Oltinchi mexanizm — **ta'lim muassasasi va mahalla hamkorligi**. Voyaga yetmaganlar bilan profilaktik ishlar samarali bo'lishi uchun sinf rahbari, maktab psixologi, ijtimoiy pedagog, ota-onalar, mahalla faollari va tegishli profilaktika subyektlarining hamkorligi tizimli yo'lga qo'yilishi lozim.

Profilaktik faoliyatni takomillashtirish modeli

Voyaga yetmaganlar o'rtasida deviant xulq-atvorning oldini olishni shartli ravishda to'rt bosqich asosida tashkil etish mumkin.

Diagnostic bosqichda xulq-atvorda xavf omillari mavjud bo'lgan o'quvchilar aniqlanadi, ularning individual va ijtimoiy xususiyatlari o'rganiladi.

Rejalashtirish bosqichida aniqlangan muammolarga mos individual pedagogik yordam rejasi ishlab chiqiladi.

Amaliy bosqichda tarbiyaviy suhbatlar, psixologik-pedagogik maslahatlar, sport va ijodiy mashg'ulotlar, huquqiy-ma'rifiy tadbirlar hamda ijtimoiy loyihalar amalga oshiriladi.

Monitoring bosqichida amalga oshirilgan ishlarning natijasi baholanadi. Voyaga yetmaganning xulq-atvoridagi ijobiy o'zgarishlar, ta'limga munosabati, ijtimoiy faolligi va jamoaga moslashuvi muntazam tahlil qilinadi.

Mazkur modelning asosiy afzalligi profilaktik faoliyatning faqat muammo yuzaga kelgandan keyingi ta'sir bilan cheklanib qolmasdan, erta aniqlash va oldini olish tamoyiliga asoslanishidir.

Natijalar va muhokama

Tadqiqotning nazariy tahlili shuni ko'rsatadiki, voyaga yetmaganlar o'rtasida deviant xulq-atvorning oldini olishda kompleks pedagogik yondashuv muhim ahamiyatga ega. Xususan, profilaktik faoliyatning individual xususiyatlarga mos tashkil etilishi, o'quvchilarni ijtimoiy foydali faoliyatga jalb etish, ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish va ta'lim muhitida ijobiy psixologik muhit yaratish samarali pedagogik shartlardan hisoblanadi.

Profilaktik faoliyatni faqat nazorat va intizomni ta'minlash vositasi sifatida tushunish yetarli emas. Uning asosiy maqsadi voyaga yetmaganning ijobiy imkoniyatlarini aniqlash, o'zini namoyon qilishiga sharoit yaratish, mas'uliyat hissini shakllantirish va ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashdan iborat bo'lishi lozim.

Ayniqsa, sport faoliyatining profilaktik imkoniyatlari alohida e'tiborga loyiq. Sport mashg'ulotlari intizom, jamoada ishlash, maqsad sari intilish, o'zini nazorat qilish va mas'uliyat kabi ijtimoiy jihatdan muhim sifatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Shu sababli ta'lim muassasalarida deviant xulq xavfi mavjud bo'lgan o'quvchilarni sport va jismoniy tarbiya faoliyatiga keng jalb etish pedagogik profilaktikaning samarali yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Shuningdek, profilaktik ishlarni tashkil etishda voyaga yetmagan shaxsini stigmatizatsiya qilishdan, ya'ni uni doimiy ravishda "muammoli" yoki "huquqbuzarlikka moyil" sifatida baholashdan saqlanish muhim. Bunday yondashuv aksincha, bolaning ta'lim muhitidan uzoqlashishiga olib kelishi mumkin. Pedagogik ta'sir qo'llab-quvvatlovchi, hurmatga asoslangan va rivojlantiruvchi xarakterga ega bo'lishi zarur.

Xulosa

Voyaga yetmaganlar o'rtasida deviant xulq-atvorning oldini olish ko'p omilli va tizimli pedagogik jarayon hisoblanadi. Uning samaradorligi voyaga yetmagan shaxsining individual xususiyatlarini hisobga olish, salbiy xulq-atvorning dastlabki belgilarini o'z vaqtida aniqlash va kompleks pedagogik yordam ko'rsatish bilan bevosita bog'liq.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, deviant xulq-atvor profilaktikasining asosiy pedagogik mexanizmlari sifatida pedagogik diagnostika, individual yondashuv, huquqiy-ma'rifiy tarbiya, ijtimoiy-pedagogik qo'llab-quvvatlash, ota-onalar bilan hamkorlik, sport va ijtimoiy faoliyatga jalb etish hamda ta'lim muassasasi va mahalla hamkorligini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Profilaktik ishlarning natijadorligini oshirish uchun ta'lim muassasalarida yagona diagnostik-monitoring tizimini shakllantirish, pedagoglar va ota-onalarning pedagogik kompetensiyasini rivojlantirish, voyaga yetmaganlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish va ularni ijtimoiy foydali faoliyatga faol jalb qilish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, voyaga yetmaganlar o'rtasida deviant xulq-atvorning oldini olishga qaratilgan pedagogik faoliyat jazolashga emas, balki **erta aniqlash – individual yondashuv – qo'llab-quvvatlash – ijtimoiy moslashtirish – monitoring** izchilligi asosida tashkil etilganda yuqori samaradorlikka erishish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasining "Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida"gi Qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoshlar siyosati, ta'lim-tarbiya va huquqbuzarliklar profilaktikasiga oid farmon va qarorlari.
5. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi.
6. Mavlonova R., To'rayeva O., Holiqberdiyev K. Pedagogika. – Toshkent: O'qituvchi.
7. Podlasiy I.P. Pedagogika. – Moskva: Yurayt.
8. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс.
9. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – Москва: Просвещение.
10. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика.

11. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
12. Merton R.K. Social Structure and Anomie. – American Sociological Review.
13. UNICEF. Child Protection and Adolescent Development: policy and programme materials.
14. United Nations. Convention on the Rights of the Child. – New York: United Nations.